

պետը ինձ հաստատում էր թէ Սերորը Ճաւռ-
րիկումն է գտնուում եւ թէ ձմեռը չսկսուած
մի անձ հարուած պիտի հասցնեն նրան , ամ-
բողջ Պիթիլիզի եւ Մուշի գործերն ու ժամադրմ-
ները նորա վրայ ուղարկելով , եւ այս
անգամ կառավարութեան ջանքերը իսկապէս
յաջողեցան , վեց օր յետոյ Սերորի բնիքացքին
վերջ էր տրուած :

Թուում է թէ այնտեղ հայ բնակչութիւնը
սկսել է աստիճանաբար նկատել օր Սերորի
ձեռնարկները պատճառով ինքն իր կեանքն
ու ստացուածքն է տուելով , թէ ղէպ ի կեան-
քի եւ գոյքի պայտպանութիւն մի վերա-
դարձ չէ կարելի լուսալ քանի զիս Սերորեան
խումբը շարունակում է իր բնիքացքը , Այս
հակացողութիւնը պատճառ դարձաւ հայ գիւ-
ղացիների սեւ ժամին նրանցից հեռանալուն ,
եւ այդպէս էլ կառավարութիւնը իմացաւ թէ
Սերորը Ճաւռրիկումն է գտնուում եւ նոյնմ-
բերի յիւսի որդուած գիւղ է գնալով , որի
միջոցին պէտք է անցնի մի կիրճով . ամենա-
շուր լուծեան մէջ այս կիրճը պաշարուեցաւ
ժառանգմանով , որորը ժայռերի ետեւ լա-
ցարձակ պաշտպանուած էին , եւ բոլորովին
անտեղեկակ պատասմանքը յանկարծակի բըռ-
նուեցան գնտախնի տարակիւն , Այդպէս ըն-
կաւ ազատութեան անելիկիւ մարտիկը , եւ
իրան հետ իր տղան , եւ իր երեք ընկերները ,
մինչեւս Սերորի կնիւր վերադարձուած ձերբա-
կալուեցաւ . Սերորը գլուխը կտրեցին եւ Բիթի-
լիս բերին , ուր երկար ատեն ժողովուրդին ի
ցոյց դրուեցաւ , յետոյ տարուեցաւ Հայոց ե-
պիսկոպոսին , որը գիշերային լուծեան մէջ
հողին յանձնեց , Այսպէս վերջացաւ շատ սքան-
չացում ու շատ սարսափ ներշնչող Սերոր փա-
շան , ազատութեան ծարաւող , իտէյարով տո-
գորուած , լաւ ուղող բայց ասա՛ղ ազեաւարք
մի բնաւորութիւն :

Թէ մոլեռանդ զրդուած տաճիկ ժողովուրդը ,
օգտակար առթիւց , մի քանի հայկական գիւ-
ղեր կողոպտեց եւ տասնեակ հայ գիւղացիների
կեանքին վերջ դրեց , դա թող շատ չզարմացնէ ,
սա Արեւելցու բնաւորութեան մէջ է , եւ ի
հարկէ Հայերը հակառակ պայմաններու մէջ
ճիշդ միեւնոյն կերպ պէտք է վարուէին :

Յուսալի է թէ տաճիկ կառավարու թիւնը ,
որ ուժով եւ ճարպիկութեամբ մինչեւ այսօր
որ եւ է մեծ կոտորած Բիթիլիզի վիլայեթում
գտնւի է , այժմ երբ մշտական վրդովման պատ-
ճար վերջապէս վերջուած է , հանրային կար-
գապահութիւնը եւ ապահովութիւնը պէտք է
հաստատուէ : Այս նպատակին , — եւ թէ այդ քա-
նին այնտեղ ընթրեմն ձգուում է , սորա մասին
ստիճ ունեցալ կրկնակի համոզուելու , — հաս-
նելու համար , կառավարութեան աւելի հեշտ
պայքի լինելը երբ իսկեղն եկող Հայերը նրան
իրենց ընդհանուր թշնամի Քրդերի դէմ օգնէին ,
ես անուանում եմ «բնգահանուր թշնամի» ,
որովհետեւ օսմանեան պետութեան ամենա-
վատ թշնամին Քրդերն են , եւ կարծում եմ այս

բոլորը ինչ որ ես գրում եմ նպատաւ որ չեն իմ
եւ մեր հապազայ գիտնական ճանապարհորդու-
թիւնների ամար թուրքիայում . եւ ես համա-
զուած եմ որ միակ ձեռննաւ իշխանութիւնը
որ միայն կար պայմաններին մէջ փոփոխութիւն
մտցնել հարկ է , իմ այստողերը ոչ կարգալու
է եւ ոչ էլ լսելու : Բայց սա նաեւ չէ կարող ետ
կացնել , որովհետեւ ես թուրքերին իբրեւ մար-
դիկ կիրում եմ , նրանց սեփական շահէ համար
բոլոր ճշմարտութիւնը գրելուց եւ նրանց
ցոյց տալուց այն վտանգաւոր վիճի դէպ ի որը
անտեղեկաբար նրանք մտնենում են ,

Ու ի՞նչ տարի առաջ էրը առաջին անգամ Աւս-
ական Տաճկաստանով անցնում էի , մերիկայա-
տեղ մերիկ այնտեղ տեսայ մարաջախտ Զէքի
փաշան որ նոր ստեղծուած անխառն քուրդ
գորաշնդրեր կաղմակերպիւով դադուում էր ,
Այն ժամանակ երկիրն ու մարդիկը տեսնելով ,
այս նոր ստեղծուած գուշդիբու արժէքն ու նը-
շանակութիւնը ար այնպէս հասողեցալ թէ կառա-
վարութիւնը օրէնքի չհպատակող անկարգա-
պահ , վատ դիւնուած , անհատական աւաղակե-
րից աւաղակաւմբեր ստեղծում է , որոնք հա-
մազգեախի պաշտպանութեան տակ առաջուանից
աւելի ստակիւ պիտի դառնան եւ երկիրը ա-
նելիխանութեան ու ամենից շատ լրացի կամա-
յականութեան ենթարկուած ու ամենից աւելի
անպաշտպան Հայերը դէպ ի յեղափոխութիւն
պիտի մղեն , եւ դժբաղդաբար իմ գուշդու թիւն-
ները այսօր ոչ միայն կատարուած են այլ ի-
րականութեան մէջ իմ մտածածէն շատ աւելի
անդին անցած են (1) :

ՏՐ. ՎԱԼԻՄԻՐ ԲԵԼԻ

(Յրահ. քննութիւն Զայթուելի , 1900 , թիւ 5 , 8)

ԲԱՅ ՆԱՍԱԿ ՏՐ. ՊԵԼԻՔԻՆ

— 0 —

Պարոն ,

Գերմանիոյ հայրենակիցներէս մին ինծի
զրկեց Վերաքննութիւնը Զայթուելիին մէջ ձեռ
վերջերու Հայաստանի մասին հրատարակած
յօդուածներուն թարգմանութիւնը Հրատարա-
կեցի զայն հայերէն ամսաթիւթի մը մէջ (Ամ-
նասխտ) , որ Բարեզ լոյս կը տեսնէ իմ անո-
բէնութեանը : Այդ ամսաթիւթի մը կը ձգ-
տիմ ծանոթացնել հայ հասարակութեան եւրո-
պական անձնաւորութիւններու կարծիքը , հայ-
կական ինքնուր ստախ . եւ ձեռ կարծիքը վեր-
ջին ծայր շահական է անկողմնակալ եւ մասն-
աբարկիւտ գնչուողութեան այն մտահողութեանը
որ անոր մէջ չէ յայտնուի :

(2) Տո. Պելքի յօդուածին վերջին մասը նուիրուած է
արքայազն Համարի Բիւրտեռն , այդ մասին թարգ-
մանութեանը պիտի հրատարակենք յաջորդ թիւով :

Սակայն ինքզինքս ստիպուած կը տեսնեմ ձեր յօդուածներուն ինչ ինչ կետերուն մասին մէկ քանի գիտողութիւններ ներկայացնելու . որովհետեւ ինծի կը թուի որ եթէ միմիայն ըսն իսկ ճշմարտութիւնը փնտռելու ձեռն համար ձեր գիտական արդշնները անվիճելի է, այն եզրակացողութիւնները որոնց յանգած էք՝ իրականութեան քիչ համաձայն են յաճախ եւ արդէն իրենց իրենց մէջ քիչ կապակցիք:

Ճանկակա՛ն Հայաստանին մէկ մեծ մասը կտորն անցեր էք, տեսնո՛ր էք բարբարոս անշխանականութեան վիճակ մը որ այդ գորագող երկրին մէջ կը տիրէ, ականատեսն էք զեւրոպայն տարկաւոր պայքարին զոր իբրարու եթէ մը մը զեն մէկվմէկով վրայ յետուած ցեղերը, եւ անշուշտ տեսած էք Հարազուշակ հեռքերը այն կործանարար մեծ մըրիկներն որ դեռ երեկ այդ երկրներնուր մը վրայէն անցաւ եւ գահաճոց դիակներով ու փլատակներով ծածկեց: Իրաւ է որ կարեկցութեան քանի որ բառ տարտաւանած էք տառապաղ Հայերուն համար, բայց այդ ամբողջ անգգամ ու հրէշային կացութիւնը կը կարծեմ միկնել՝ անոր իբրեւ միակ եւ ուղղակի պատճառ մասունները ընկելով հայ խոտկարարներուն մէկ քանի ապստամբական շարժումներն եւ քրդական Համիտիէ զօրագուններու գոյութիւնը:

Արդ, այդ երկու իրողութիւնները ուրիշ բան չեն բայց եթէ ծախսադրական արդիւնքը սկզբնական պատճառներու որոնք նոյն ինքն մասնատակաւ բռնապետութեան վրայ հիմնուած թուրք սեփական իսկութեանը մէջ կը կայանան, առոնք բիրտ արտայայտութիւններն են հիւանդութեան մը որուն արմատները կը գտնուին ոչ թէ հայ տարրին, ոչ իսկ քուրտ տարրին, այլ թուրք կառավարական զրուսթեան մէջ: Այդ անիշխանական կացութիւնը զոր Հայաստանի մէջ կը տեսնեք, կրկնութիւնն է երեւոյթի մը որ արդէն տեղի ունեցած է Յունաստան, Սուրիա, Պուլկարիա, եւ այժմ նմանապէս կը յայտնուի Մակեդոնիոյ մէջ, ուր Աւանտուները Հայաստանի Քիւրտներուն տեղը կը զուեն, ինչպէս որ Տրիւզները Սուրիոյ եւ Աւանտուներին ու Չերքեսները Յունաստանի եւ Պուլկարիոյ համար Քիւրտներուն դործը կատարած են. եւ միշտ թուրք կառավարութիւնն է եղած որ մասնատակաւ հասարակութիւնները քրիստոնեայ հասարակութեանց վրայ արձակած է: Ան է որ շարքերուն հրաժանըր տուած է . Աւանտուները, Տրիւզները, Չերքեսները եւ Քիւրտները ուրիշ բան չեն եղած եւ չեն միշտ բայց եթէ գործիքներ թուրք կառավարութեան ձեռքը որ միակ յանցանքն է: Եւ զոգ-գիտեք թէ տեսական կարգաւ որով թիւն որ հաստատելու համար Յունաստանի կամ Պուլկարիոյ մէջ, Եւրոպան Բարբարոս Պարսկաւոր իրար ըրելի կամեցողութեանը չէ որ զինած է . ինքն իսկ միջամտած եւ այդ երկիրներու վերակազմած է եւրոպացիներ կառավարական սիստեմի մը համաձայն . եւ անկից ի վեր այդ երկիրները հանդարտ են եւ բարգաւաճ:

Որովհետեւ վերջապէս զուգ գիտեք թէ անկարելի է որ թուրքները, որ միեւնոյն ժամանակ իսկվիքն է իր քրիստոնեայ հպատակները մահ մետական հպատակներուն հաւատարմիկստէ . նոյն իսկ եթէ օսմանեան վեհապետը ամենէն մարդասէր ձգտումներով տողորմած ըլլար, պիտի չկարողանար օրէնքին առջեւ իր կայանութեան բոլոր մասնատակաւ ու քրիստոնեայ հպատակներուն կատարեալ հաւատարմութիւնը հաստատել: Մասնատակաւ օրէնքը որ այդ կայարութեան մէջ կը տիրէ, չ'ընդունիր այս հաւատարմութիւնը. այդ օրէնքին համեմատ, քրիստոնեայ հպատակները «զուրկնին ուսերնուն վրայ կրելու» իրաւունք ունին միայն տիրող ցեղին ողորմածութեանը (!) չնորհիւ. եւ պարտականութիւն ունին աշխատելու իրենց տերերուն ծառայելու համար. «ոպա»ներն են, այսինքն «օտ», այսինքն բան մը որ յատուկ է խուզուելու, եւ ուտուելու: Որպէսզի Ճանկաստանը կարենայ լրջօրէն բարենորոգուիլ եւ կրկնական տէրութիւն մը ձեւացնել, անհրաժեշտ է որ Սուլթանը օսմանեան կառավարութեան լուկ կայարը, աշխարհական պետը ըլլայ. այն ատեն կրնայ օսմանեան բոլոր ընդպատակներուն օրէնքի առջեւ հաւատարմութիւնը ընդունիլ. բայց կը կարծեմ որ թուրքերը ընդունին կամ ուզեն կամ էական բարենորոգումը գործադրել: Ես կը տարակուսեմ, քանի որ Նիտասարդ-Թուրքերն անգամ այս արմատական փոփոխութեան անհրաժեշտութիւնը երբեք չեն ճանչնար:

Հայ յեղափոխականները մասուններ կ'ընէք իբրեւ պատճառը խոտկութեանց եւ հոյոտանեաներուն . եւ չէք նկատեր որ այդ մէկ քանի փոքրիկ ապստամբ կործանները լաւ կառավարուած երկրի մը մէջ չբռնեք չպիտի կրնային յառաջ բերել անմեղ ժողովրդին ընդհանուր ջարդը եւ հանդարտ գիւղերուն . կործանութիւն: Կը սխալեք զիջադակեան Սեբորը ձեր յարգանքներն մէջ կզգալանցնելով . մարդիկ որ կ'սնանք եւ տաճկական Հայաստանի իրենց եղբայրներուն օգնելու կ'երթան, ուրիշ բան չեն կրնար ներշնչել բայց եթէ յարգանք եւ հիւանդում, կարելի է քննադատել իրենց գործելու սիստեմը, — եւ կ'ան շատ Հայեր որ այդ բանը կ'ընեն բացարձակ անվերապահութեան մը, — կարելի է մտածել թէ բարիք ընել ուղիւնով, այդ խանդի եւ անմեղութեան մարդիկ աղէտները բրգոտելու եւ իրենց ժողովրդին տառապանքները աստուկացնելու կը յանդիմ յաճախ կարելի է խոտկութեամբ գտնել ընկնացը վարիչ մասնախոտկութեան որոնք հաստատուած են Ժրնեւ (եւ ոչ եւս Լոնտոն) ինչպէս կը կարծեք, կարելի է մեղադրել ամբողջ յատկապի մը չուենակային եւ յաճախ հեռու տեսութեան եւ պատեհականութեան ապացոյց չտալին: Ես իսկ մին եմ անոնցմէ որ կ'ուրիշ եղա՛մ ինչպիսի ակելի գզուութիւն, հայեւ ու ճարպիկութիւն կը քարոզեն մեղ շահիջա-

խող բռնաւորութեան դէմ մղուած պայքարին մէջ Բայց այն անհրաժեշտութիւնն ուր հայ ժողովուրդը կը գտնուի ինքզինքը ինքնապէս եւ քարոյսապէս պայուպանուելու ընդդէմ ուժի մը որ զայն ամէն միջոցներով կը ճգնի փնտրել, անփինկէն է • եւ եթէ մեր յեղափոխական զոմիթներուն թաքցնելով կրնայ ճշմարտութիւնը — ինչպէս որ եւրոպական կառավարութեանցն իսկ կարող է քննադատելի ըլլալ, — իրենց զգացումներն ու իրենց նպատակն ամենազովելի են եւ ամենատրամաբանական. իսկ այդ գաղափարին զինուորները, անոնք որ այդ գաղափարին համար մոնիթորներն ամէն քննադատութեան դէմ վեր են (Այդ ուղեցոյցը, որուն մասնութիւնը կը պատմէ եւ որ ձեզ կը մղէ այդ իրողութիւնին ընդհանրացնելու եւ այդ բոլոր հայ յեղափոխականներու խումբերն աննպատ զոյնով մը տեսնելու «յեղափոխական» մը չէր • այդ ուղեցոյցները երկրին ընկի արպարներէն են, արպարներ որոնք զիսկացնութեան ո եւ է յաւանութիւն չունին եւ որոնց «արհեստ» է մեկուսացնել ճամբաներէն անփնորդել աւագակներ, մաքսանիւղներ կամ յեղափոխականներ, Լոնդան կը զգացնէք որ այն իսկ խողարներու խումբերը որ արշաւն զիսկութեանը ուսումնարք սահմանը կ'անցնին եւ ուսական հրացաններով զինուած են, ուսական փարուկներն անուղղակի կերպով քաջալերուած են, եւ զրեթէ մինչեւ ենթադրելով կ'երթան ինչ առիթը ուսական կառավարութեան գիտակից գործակներն են՝ ուսական գրաւման համար հոգը պատրաստելու զրկուած։ Շատ էշմարտանքն է որ Ռուսիա իր քաղաքականութեանը շահաւէտ գտնէ Հայաստանի մէջ յատկապէս խողութիւնները, եւ ինչ բարեացակամ անտարբերութեանը մը զիտէ իր սահմանագիծին զինուած խումբերու անցնելը Բայց առիթն քննելու հայտնի է որ այդ յեղափոխականները Ռուսիոյ հաշուին իրենց կեանքը վտանգելու կ'երթան, անոնք, անտարակոյս, կ'երթան իրենց հայրենիքը թրգական լուծէն պատուիրու միակ նպատակով • եւ ատով ուրիշ բան չեն ընել բայց եթէ կարելի ինչ որ իրենց Լարապաղի ու Երեւանի պահերը արդէն ըրած են հարելու տարի առում, Ռուսիա խոտացած ըլլալով ինքնապաւնութիւն չնորմել պարսկական Հայաստանին, հայ միլիթները այս քարուն սկիզբը Պարսկաստանի դէմ ապստամբեցան • եւ այդ հայկական շարժումներուն չնորմել է որ Ռուսիա կցեալ Պարսկաստանէն խլել Արարատեան նահանգները, ինքնապարտութեան խոտուած չգործադրուեցաւ • բայց այդ յոյժը ատով ոչ նուազ կենդանի մնացած է Հայոց սրտին մէջ, մասնաւորապէս որ Աղեքսանդր Բ. ի Ռուսիան այդ յոյժը վերադարձրեց Սան Սթեփանոյն եւ Պերլինի մէջ իր բռնած վեհանձն ընթացքով • Մեր օրերուն հայ յեղափոխականները կը վերակրին ինչ որ իրենց նախորդները փորձած

են, կարծելով թէ Ռուսիա պիտի վերջապէս ընէ թրգական Հայաստանին համար ինչ որ Պուլկարով համար ըրաւ։ Կարելի է այս յոյսին տառել կամ նուազ տոկոսներով թշնամաբան, մասնաւոր յորմէնուէն ցատով ու ապշուլթեամբ տեսնել թէ «արքայազն Ռուսիան», «Լիւբիլի» քրիստոնէից պալապան» Ռուսիան անկարելիին հանդիսաւորու եղաւ 200, 000 Հայերու կոտորածին եւ այդ աղեքներն յետեւելով օրն իսկ ուսական Հայաստանին մէջ բոլոր հայկական գործընելք փակեց։ Այս քննադատութիւնը կրնայ բանաւոր ըլլալ, բայց ոչ մէկ բանաւորութիւն կայ հայ յեղափոխականներն ամբաստանելու մէջ թէ գիտակցաբար ուսական շահերուն միայն կը ծառայեն։

Եւ արդէն այդ ապստամբներու խումբերը մասնաւոր ընելով իրեն խողութեանց պատճառը, մինչդեռ անոնց գրգռիչ պատուական են լոյս, — ինչ որ, դուք այ կը հաստատէք, նոյն իսկ թուրքական պարտութիւնը կամ Բիւրսերը երբեմն իրենց ալ կը տեղեկեն, — չէք յիշեր թէ այդ երեւոյթի, որ վերջերս գոյութիւն ունեւալ սկսաւ, ուրիշ բան չէ բայց եթէ պատասխան մը այն ընթացքին զոր համար ինչ գործողներն եւ անոնցմէ առաջ պարզապէս Բիւրսերը են նոյն իսկ թուրք պաշտօնականները ընտան են երկար տարիներ ի վեր Հայոց հանդէպ։ Միջովքէ որ քառասուն տարի չափ առաջ ասան իր թուրքիս ապրած է, իր «ճակատաբան» վրայ ճամակներու մէջ արդէն կը խօսի այն «անարգար հայածանքներուն մասին» որոնց կ'ենթարկուէին Հայերը թուրք կառավարութեան կողմէն։ Ճակատ հպատակ դառնալէն ի վեր, Հայերը երբեք կեանքի, պատուոյ եւ ինչքի ապահովութեան չեն վաշելած։ Այս վերջին դէպքերուն տարակնոյն վարքագիծներէն անոնք, մշտական քննական նոյն վարքագիծներուն հետեւողներն են։ Համարեն զօրագոյններու կապակերպումը այդ արդէն անհանդուրժելի կացութիւնը իր արհաւիրքի գաղաթնակէտին հասցուց, Դուք իսկ կ'ընէք թէ 1890ին Հայաստան ձեր ճամբորդութեան միջոցին, տեսնելով որ թուրք կառավարութիւնը համարելէն զօրադուրդները կը կազմէ, նախատեսած է ինչ ինչ երկիրը ատով անխիտանալիս իրենց պիտի մղուէր եւ Հայերը յեղափոխութեան, ինչպէս ուրեմն յանցանք կը համարէ Հայոց ձեր ութն տարի առաջ անխուսափելի նկատած իրականացուցած ըլլալէն։

Եւ դուք գիտէք անշուշտ թէ այս «հայկական խնդիրը» ծնուող առած է համարել զօրագոյններուն եւ հայ յեղափոխական զոմիթներուն կազմակերպուելէն առաջ։ Ռուս-թուրք պատերազմին ու Պերլինի վեհաժողովին ետեւէն է որ հայկական խնդիրը երեւան եկած է եւ այն բոլոր սատարները որոնց գործելը հիմա կը տեսնէք կազմուած են։ Եւրոպան է որ եթէ ոչ ստեղծած զոնէ պատճառարած է այն սուր

ախտավարակութեան կացութիւնը որ այժմ կը տիրէ Հայաստանի մէջ, ինչպէս եւ Մակեդոնիոյ մէջ, Ռուսիա որուն մէջ բանակը Մեծ Հայաստանը գրաւած էր մինչեւ իսկ ատեն որ իր մէջ ուրիշ բանակը Պուկարիան կը գրաւէր, մէկ Սիեֆանոյի դաշնագրին Սրբ. յօդուածով թուրքիոյ հայկական նահանգներուն մէջ իրական պաշտպանութեանը մը անհրաժեշտութիւնը պայմանագրեց, ու եւրոպական վեց պետութիւնները ստորագրեցին Պերլինի դաշնագիրը որուն ծանօթ է անշուշտ Յէրթ յօդուածին, որով Բարձրագոյն Դուռը իրեն պարտք կը համարէ անշուշտ իրագործել հայկական նահանգներուն մէջ հարկաւոր դատուած բարենորոգումները, ու եւրոպան իրեն պարտք կը համարէ այդ բարենորոգումներուն գործադրութեան վրայ հսկելու եւ եթէ Պերլինի վեհաժողովին տաննագրութիւնները թղթատեց, պիտի տեսնէք թէ այն մեծ վիճաբանութեան մէջ ուր Անգլիան Թուրքը կը պաշտպանէր եւ Ռուսիան Թուրքին դրստունեայ ժողովուրդներուն իրաւունքները, Գեորգիանցի մըն է, նոյն ինքն Պիզմարը, որ միջմտած է դիտել տալու համար թէ Սրբ. յօդուածին Անգլիոյ կողմէ առաջարկուած առաջին խմբագրութիւնը շատ չէր իրական երաշխաւորութիւն կ'ընծայէր Հայոց համար, եւ լռելեայն զգացողած է որ բարենորոգումներու գործադրութեան վրայ եւրոպական հսկողութեան պայմանն անհրաժեշտ է, Արդ այնքան միամիտ որքան անհիշող եւրոպացիութեան մըն է որ կը հասնիք յայտարարելով թէ «Թուրք կառավարութիւնը այն ատեն միայն պիտի կրնայ վերջ դնել այժմ տրոյգ անիշխանականութեան, երբ հայ յեղափոխական շարժումները գաղտնի, թուրք կառավարութիւնը ինքն է տրոյգ անիշխանականութեան սկզբնապատճառը. ան երբեք պիտի յանձնառու չըլլայ ո եւ թէ բան բարենորոգելու, նոյն իսկ եթէ Հայաստանի մէջ յեղափոխական շարժումները վերջանան, ինչպէս որ ոչ մէկ բարենորոգում ուզած էր գործադրել հայ ցոմիթներու ծնունդէն առաջ. բարենորոգումները պիտի գործադրուին այն ատեն միայն երբ եւրոպա իրականապէս միջմտած երկիրը խաղաղեցնելու եւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան սկզբունքներուն համեմատ զայն վերականգնելու համար:

Աւ, վերջնացնելու համար, պիտի խոստովանիմ թէ ցաւ ու դժբաժանք զգացի տեսնելով որ գրեթէ հեզուութեամբ կը կրկնուէր հայ ժողովուրդին իրեւն ինքնավար ազգութիւն վերականգնելու բաղձնաքը: Այդ քաղաքները ցնորք կը համարէք, ինչպէս ցնորք: Ինչպէս Պուկարիանուն եւ Յոյներուն համար իրագործուածը Հայոց համար անիրագործելի պիտի ըլլայ: Հայ ժողովուրդը մեծ անցեալ մը ունի ստիպական բարբարոսութեան դէմ մղուած դաւաճող պայքարներու եւ ի նպատակ քաղաքակրթութեան ու յատկապէս իրական քաղաքակրթութեան վրայ պարտաւոր ջանքերու:

Մեր ժողովուրդը երկայն դարերով մաքառեցաւ Դուրանական ցեղերուն եւ բնիկանրապէս իսլամութեան դէմ, արեւմտեան քաղաքակրթութեան յառաջապահ գուռը եղաւ. իր այնքան յամառ որքան դժնդակ դիմագրութեամբ, Բարբարոսներուն դէպ ի երիտասարդ եւրոպան խոժոժումը յաղաղեցուց ու թուցցուց, եւ երբ ձեր մեծ Պարպուտը իր խալկիքներէնուն հետ Փոքր Ասիա գնաց քրիստոնէական քաղաքաւոր Արաբներուն դէմ պաշտպանելու, հայ իշխանին մը հանդիպեցանք, Լեւոն իշխանին, որ անոր օգնութեամբ, ապամոխրեց ու զօրք հասցուց. Պարպուտս Լեւոնին խոստացաւ իր մեղքովն իսկ զայն թագաւոր օծել. խոստացումը կատարելէ առաջ մահը վրայ հասաւ, բայց իր որդին Հինքիկոս Զ. Թագ մը զրկեց Լեւոնին որ այսպէս տեսակ եւ եւրոպական թագաւոր եղաւ Փոքր Ասիոյ մէջ եւրոպային զաշխակց ու պաշտպանեալ, եւ որով ինքնուրեք աշխարհի թագաւորութիւնը, Փոքր Հայաստանի թագաւորութիւն կոչուած, — որուն համար Մարգարեոյ կ'ըսէ թէ զաւտ արքայութեամբ եւ անտեսադիտութեամբ կառավարուած էր, կրցաւ ամբողջ երկու դար տեսել, հակառակ Մամլուքներու եւ Թուրքերու կատաղի յարձակումներուն որոնք հոգեւոր Հայերը պատժել եւ իրապացուց օգնած ըլլալու համար ու արեւմտեան քաղաքակրթութեան այս կորիզը ջնջել Արեւելքէն, եւ վերջապէս յայնչեցան իրենց նպատակին հասնելու, Սեղե համար տաժանելի է հիմա տեսնել թէ Պարպուտս իր անանիսային մէջ ոչ միայն զիւնառազեւները պէ եւ գիտնականները պատմութեան այս ոչ շատ հին էջերը բոլորովին մոռցեր են, նոյն իսկ այս դարուն մէջ, հակառակ բարոյական ու մտաւորական խորին անկմանը որու մէջ թաղուեւր էր հինգ դարու ստորութիւնէն, հայ ցեղը կրցաւ եւ բոլորական քաղաքակրթութեան հետ իր առաջին չփոխմով իսկ արտադրել Ճէր-Դուկասովի կամ Լազարեֆի պէս ռազմագէտներ, Աղամանեֆի եւ Այվազովսքի պէս արեւմտագէտներ, Լորիս Մելիքեֆի եւ Նուպար Փաշայի պէս պետական մարզիկ, Անդրէաս Աբրձուրնիի եւ Տաշիանի պէս գիտնականներ, որոնք ի վեր հանեցին զիւրիք քաղաքակրթական ամենաբարձր յատկութիւնները, կարելի չէ ուրեմն առարկել, ինչպէս ոմանք կ'ընեն, թէ այս ժողովուրդը ինչպէս անկմանը կառավարելու. քաղաքական մեծ գոյութեանը մը խոշոր յաւակնութիւններ չէ որ ունի ան. իր ցանկութիւնն է ձեռք ձգել հարկաւոր ազատութիւնները՝ կարեւորաւ համար, մեծ Պետութեան մը կամ Պետութիւններու խումբի մը հովանաւորութեանը տակ, ապրիլ ու զարգացաւ, ուրիշ բան չ'ուզեր բայց եթէ «Վարչական ինքնօրէնութիւն» մը. եւ ատոր կարող է, եւ արժանի է ատոր. կը մեղադրեն իրեն թէ փոքրամասնութիւն կը կազմէ մասնամասկան միջնադարական հանդիպ, որպէս թէ հայ տարրին մտաւորական գիւղապետու-

Թիւր, միացած իր պատմական իրաւունքներուն, չբաւէ իրական մտածամանութիւնը, այսինքն բարոյական մեծամասնութիւնը, իրեն ապաւովելու, — նայելով որ մէկ քանի կեդրոններու մէջ թուով ալ տիրող հայ տարբին է Արգէն, բաց ի Թուրքէն, այսինքն կառավարական տարրին որ եկամուտ է եւ հողին հետ ու եւ խորին կապ չունի, եւ որ ինքնին Տաճկաստանի հակակամ նահանգներուն մէջ փոքրամասնութիւն կը կապէ, երկրին միւս «քնիկ» ժողովուրդները՝ Նեփոս, Նեստորական, Այսորի, Դպտի, Աւար, եւ նոյն իսկ խոյոյ որ մաս մը Քիւրտերէն (որոնք Արեւական ցեղին կը պատկանեն եւ Հայեր «խնամի» կը համարին, բաց ի քանի մը վաչկատուն ցեղերէ որոնք միայն պատահականօրէն Հայութի զօրաբաններ կազմուլ հրաւերին զոր Սուլթանը ուղղած էր բոլոր Քիւրտերուն), այս բոլոր ժողովուրդները կ'ըստ մ, մանմասնական, քրիստոնեայ կամ հեթանոս, իրաւական տրամադրութիւնը չեն սիրել եւ կարծուածին չափ թշնամի չեն հայկական ինքնավարութեան մը կազմակերպմանը, որ այդ ամբողջ երկրին վերջնական հանդարտացումը եւ կանոնաւորումը պիտի թանաջ բոլոր ժողովուրդներուն բարգաւաճման աղբիւրը պիտի ըլլայ վերջապէս, այդատարկութիւնը զոր ատենով կը ներկայացնեն ինքնակոչ պատմագէտներ, բոլորովին անհիմն է այլ եւս, քանի որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը թրքական Հայաստանի մէջ վարչական ինքնօրինութիւն մը հաստատելու հարկաւորութիւնը եւ կարելիութիւնը ճանչցաւ, 1893ին Բարձրագոյն Դրան ներկայացնելով Թուրքիոյ հայկական, իրանագիտական համար բարենորոգմանց ծրագիր մը՝ քրիստոնեայ ընդհանուր կառավարչի եւ եւրոպական վերին հեղուրթեան էական պայմաններով։

Անաւատել, Պարսն, այն մէկ քանի խորհրդածութիւնները զոր ձեռ Հայաստանի վրայ գրած յօդուածներն ինքի ներշնչեցին, կը յուսամ որ ներողամիտ պիտի ըլլաք այն անպատրուակ անկեղծութեանը համար որով ինք պինդեմ թոյլ տուի զանոնք ձեզի նշանակելու, եւ կը պատկանիմ ժողովրդի մը որ չափազանց տառապած է եւ անոնք որ կը տառապին ուրիշներէ աւելի իրաւունք ունին բարձր խօսելու, Պուլիարները, Յոյները եւ ուրիշ գերի ժողովուրդները իրենց պաշտպառումը պարտական եղած են մեծ մասամբ եւրոպական ժողովուրդներու իրենց համակիր եղող հանրային կարծիքին ճշմանը։ Եւ մասման մարդիկն են որ կը կազմեն հանրային կարծիքը, ատոր համար է որ ձեզի պէս գիտունի մը խօսքը մեզի համար մեծ կարեւորութիւն ունի։ — մանաւանդ որ դուք կը վերաբերիք մարդկային ազնուագոյն ազգերէն մէկուն եւ որ կ'ուշաւէ է փոքր Ասիոյ մէջ մեծ դեր մը խաղալ, Դիւանագիտութիւնը միշտ չափ երակաւ ու շատ կասկածոտ է, մասման մարդիկն են որ արդարութեան եւ մարդկայնութեան չար-

ժուռները կը ստեղծեն, եւ անոնք են որ վերջ ի վերջոյ կը յաղթանակեն։ Զեր էջերուն մէջ դուք կը յայտնէք իրական պատկերութիւն մը, որ ուշադրութիւնէս չի կրնար վերապել, ազգերազգայն հայ ժողովրդին համար ուրուն անոնք մարտիրոսացումը մօտէն տեսնել էք։ Մի կարծեք թէ ձեզի կը խօսիմ յանուն յուսանաւոր եւ գիտութիւն հայցող ժողովրդի մը, չեմ սիրել հայցել, Հայցող պատմութեան մէջ իրենց անկախութիւնը չըտանգեալ վերատեսցած են՝ հակայական ճիգերով։ Անոնք ժողովուրդ մըն են որ իր կենսականութեանը գիտակցութիւն եւ իր պապագային վրայ հաւատք ունի, եւ որ կը շնանայ իր իրաւունքները վերատին ձեռք ձգել, այդ նպատակին հասնելու համար կը դիմէ մասով ու քաղաքակիրթ եւրոպային, որովհետեւ իր ցեղովն, աւանդութիւններովն ու ձգտումներովը ինքզինքը եւրոպային մէկ մասը կը զգայ, կը մտածէ թէ եւրոպային ինքն իր նկատմամբ պարտականութիւն մը կատարած կ'ըլլայ իրեն օգնելով որ իր իրաւունքներուն վերատին տրեւայ, ու չի կրնար ընդունիլ թէ եւրոպայն վերջնականապէս նշանակաւորումը տուած ըլլայ իր մարտիրոսացումը շահագործելով չորհրդամեծ ընդունելու, — որոնց արդէն իրականացումն անկարելի է որքան ասան որ երկրիքը արմատապէս չըուժուի իր խորունկ ու թունաւորումը վերջեւ ընէ։ Ան համոզուած է թէ իր գաւառի յաղթանակը միանգամայն Քաղաքակրթութեան յաղթանակ մըն է։

Զենէ կը խոյրեն ուրեմն, Պարսն, յանուն «զգաբազու աւաղնի հայ ազգին» (ինչպէս կ'ըսէր Լորտ Պարսն), ոչ թէ վեհանձն կամ գլխավոր, այլ արգար։

Բարեկ

ՄՐԵԱ 209ԱՆԵԱՆ

ՊԱՏԿԱՍՄԱՌԻ ՄԸ ՅՈՒՆԵՏԵՏԵՐԷՆ

—a—

Եւր. (*)

— Պիւղլի տեսակցութեան մէջ նարպէյ օխրապաւին խօսքը ըրել է զոր արգելիցինք արտասանելի ուրիշ անգամ։

— Նարպէյ եւ Զերազ գաջին քարթ ձեզիւ բոլոր կողմադրաց. իսկ Պիւրնաֆիլտին եւ Անարապին նամակ հրաւերեալ։

Մածկաղի ինտագրին մէջ նոր փոփոխութիւններ մտցուցինք որ ապահով ըլլանք. վանդի հեռագիրները դիտմամբ սխալ գալ սկսեցան որ շուարթնէր։

7/19 Յուն — Պիւրնի հեռագիր արեւելք ընդարձակ եւ հրաւանդական։

(*) Տես «Անաշխո» Բ. տարի, թիւ 1—2.